

Ганна Дидик-Меуш (Hanna Dydik-Meush)
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ,
Український католицький університет

МОВНА ПРАКТИКА УКРАЇНЦІВ ЯК ВИЯВ ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ*

Language Practice of Ukrainians as Evidence of Traditional Land Ownership Culture

ABSTRACT: The article considers the topoapellatives in Ukrainian documents of the 16th – 17th centuries: the names of land boundaries and the names of special boundary marks. The conducted studies of the texts Study of Ukrainian monuments of the 16th – 17th centuries indicate the use of predominantly native Proto-Slavic names for landscape objects, with only one name being a borrowing. The texts of Ukrainian documents reflect the ability of the language to use internal resources to nominate important processes related to land law. We are talking about the use of words of everyday speech in a new role, namely as terms of land law due to the expansion of the semantic structure of such words. Another important process of word usage is the hyper-hyponymic connections in the system of topoapellatives. These names reflect a rich and ancient culture of land ownership, and also the deep attachment of Ukrainians to their land, their past and future.

KEYWORDS: Ukrainian documents of the 16th – 17th centuries, topoapellatives, semantic structure, system of terms, culture of land ownership

Земля віддавна були основою життя українців, свідченням їх статусу в суспільстві, гарантією добробуту та доходу. Земельні угіддя передавали у спадок, ними торгували, віддавали в заставу, їх могли втратити чи викупити, придбати, подарувати, віддати в довічне користування. Про це, зокрема, дізнаємося із судово-адміністративних (актових та ратушних) книг XVI-XVII ст. Вони становлять не лише фактографічну цінність («надійність» даних), а й цінність історико-археографічну, лінгвістичну та соціокультурну. Історик Ярослав

*Дослідження здійснене за сприяння Національного фонду досліджень України у рамках виконання проекту «Історична пам'ять українців в умовах війни: від конфронтації до консолідації» (реєстраційний номер проекту: 2023.03/0207).

Дашкевич подає три, на його думку, визначальні для дослідників риси пам'яток такого жанру: 1) континуаційність (хронологічна послідовність записів); 2) синхронність відображених у записах подій; 3) юридична сила доказовості записів¹. Зокрема доступні для дослідників т.зв. підкоморські² книги містять записи про роботу межових судів (у Галичині – від 30-х років XV ст., на Правобережжі – від другої половини XVI ст.). Вивчення таких текстів української актової мови XVI-XVII ст. дало змогу дійти об'єктивних висновків щодо мовної практики українців-землевласників стосовно номінування важливих реалій свого земельно-правового життя, найчастіше згадуваних у документах XVI-XVII ст.

У запропонованому дослідженні йдеться про систему номінацій меж земельних володінь і номінацій межувальних знаків (насамперед природного походження, а також антропогенних). На прикладі цієї терміногрупи простежено особливості внутрішньомовних законів, здатності мови до саморозвитку, заощадження власних номінаційних ресурсів і збереження запозичених номінацій, широке використання звичних номінацій для спеціального вжитку тощо.

Межа чи границя, грань

Терміни-гіпероніми **границя**, **грань**, **межа** позначають лінію поділу території, землі, маєтку і стосуються розмежування територій як за допомогою натурогенних об'єктів, так і за допомогою об'єктів, які створила людина. З погляду сучасного мовця, ці назви є абсолютними синонімами. Однак, як засвідчують українські пам'ятки, між ними існувала різниця у функціонуванні, хоча й об'єднані вони спільною основною семою 'лінія розмежування'.

¹ Я. Дашкевич, *Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII-XVIII ст.: проблеми, стан і методика дослідження*, [в:] *Історичні джерела та їх використання*, Київ 1969, вип. 4, с. 130.

² Вирішення спорів стосовно меж володінь вимагало рішення верховного володаря, через те на місце спорів посилали представника двору; поступово виникла потреба у створенні відповідного інституту постійного уповноваженого. У Польському королівстві (згодом у Великому князівстві Литовському) від середини XIV ст. діє надворний підкоморій. Він початково охороняв королівську особу і наглядав за його особистим помешканням та «коморою» (скарбницею), а з часом почав виконувати функції межового судді: до обов'язків підкоморія належав не розгляд поземельної суперечки, а лише сам факт розмежування спірної землі на підставі рішення земського суду. У Великому князівстві Литовському, окрім великокнязівського суду, працювали межові суди разового призначення (згодом – т.зв. комісарські суди); і нарешті, межові спори могли вирішуватися в місцевих судах – воєводських чи намісницьких. Дет. див.: В. Німчук, Н. Яковенко, *Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI – першої половини XVII ст.*, [в:] *Книга Київського підкоморського суду (1584-1644)*, відпов. ред. В. Німчук, Київ 1991, с. 5-10.

Термін **межа** / **межя** іменував смугу цілини між ділянками землі:

и на тоє зеленую розку отдала з дочками своїми, тоє **меже** єдна поля лавринки другая **межя** поля пушкарки (Львів, 1595 КСУМ[16-17]); єдины о **межах** земныхъ сварятся, а друугіє о будованье домовъ раны себе задають. и єдинь друугого

забивают (Острог, 1607 КСУМ[16-17])³; чвертина поля которая ест на кгрунте местском **межами** П. Федора Ждана з єдною, а з другою П. Василія Кобца (Холм, 1648 КСУМ[16-17]); Сегодня были у мене горошинские жители..., упоминаючись обь учиненне **межи** твердой, которимъ казалемъ что въ осени учинится заорь по половині, между новимъ нинешнимъ заоромъ и могилками до могили Столповахи (1727 КТ)⁴.

Для уточнення позначуваних реалій (ділянок цілини на межі володінь двох землевласників) у мові документів того часу побутували назви-гіпоніми – **межа великая** і **межа граничная**:

И мы, подлугъ листу... и ихъ сознаня, дали есми тии две ниви... къ манастиру..., и границу есми положиль: Плоской ниви подли дороги великой,... а отъ дороги направо **межею великою** по конецъ Воздвиженской нивы (Київ, 1507 КСУМ [16-17]);

Теды видечи Конон невинност свою, мусиль копати землю, шукати **межи граничнои** (1678 КТ).

З огляду на сказане вище, припускаю, що не зовсім коректно визначати слово **межа** (у площині земельно-правових відносин) саме з таким першим значенням – ‘лінія поділу якої-небудь території; межа’, як подає *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* (СУМ[16-17] 17, 94):

оттоле просто логомъ посередь мху подле леску **межею** тои земли Боровской и Острошицкой (Новгородок, 1518 КСУМ[16-17]);

боярин Миколай Маркович огледал оного поля и видєл **межу** зораную и за тою **межею** поля поорано, яко на пят ден. И поведил ми пан Богдан, иж то **межа** межи нас брати положоняя, а за **межею** поле моє влостивое брат мой пан Семєн кгвалтовне поорал (1560-1561 ЛЗК 313)⁵;

³ Картотека *Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.*, зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів (тут і далі в тексті – КСУМ[16-17]).

⁴ Картотека *Історичного словника українського язика*, зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів (тут і далі в тексті – КТ).

⁵ *Луцька замкова книга (1560-1561)*, підгот. до друку В. Мойсієнко і В. Поліщук, Луцьк 2013 (тут і далі в тексті – ЛЗК).

именя наши... вдолжь и вишир в краницахъ и в **межахъ** и обыходехъ своихъ здавна мають (Гнойня, 1596 КСУМ[16-17]).

Як видно з наведених вище ілюстрацій, термін *межа* у мові XVI-XVIII ст., можливо, реалізовував насамперед значення ‘смуга цілини як лінія поділу чи розмежування землеволодінь’. Через те межею (смугою неорної землі) можна було користуватися за рішенням підкоморського суду.

Терміни **граница (границя)** і **грань** стосувалися поділу території, землі, маєтку та вживалися зі значенням ‘природна або умовна лінія позначення і розмежування територій; смуга, межа’ (СУМ[16-17] 7, 73⁶; пор. також: УК [16-18])⁷:

Масть онъ... тыхъ всихъ... людей... держати вічно... со всимъ съ тымъ, какъ тыи... люди и ихъ земли... стародавна у своихъ **границахъ** ся мають (1513 КТ); Я присегаю пану богу всемогучому в троицы єдиному, иж на вряде том земьскомъ подкоморскомъ... млсти верен буду справуючи тот уряд верне а справєдливє такъ на суде моемъ подкоморскомъ, яко теж и при сыпаню **границъ** (1566 КСУМ [16-17]);

мы, слуги и подданныи его королевское млсти, и комисары,... **границы** новые положили и копцы новыи всыпати казали (Вінниця, 1570 ДБВ 170)⁸; сюю **границу** маєт городити Дубовикъ (1699 КТ).

Тексти документів фіксують назви-гіпоніми – складені найменування з атрибутивами-кваліфікаторами:

а) **граница вечистая / граница звечистая** ‘давно встановлена, споконвічна межа’:

А тоє болото єст **вечистая граница** от Ловкова имения пана Стрыбылева и панов Ворон и от Тулин, а дерева бортныи со знамены тоє земли Ивницкое судеревное єсть за болотом тым Валовкою (Київщина, 1595 ККПС 79)⁹;

река Олшанка єсть **звечистая граница** воеводству Браславскому из староствомъ Барскимъ от речки Рову (Краків, 1574 ДБВ 194);

⁶ *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, відпов. ред. Д.Г. Гринчишин і М. Чікало, вип. 1-18, Львів 1994-2022 (тут і далі в тексті – СУМ[16-17]).

⁷ Г. Дидик-Меуш, О. Слободзяник, *Українські краєвиди XVI-XVIII ст. Слово – текст – словник*, Львів 2015 (тут і далі в тексті – УК[16-18]).

⁸ *Документи Брацлавського воеводства (1566-1606)*, підгот. до друку М. Крикун і О. Піддубняк, відпов. ред. О. Купчинський, Львів 2008 (тут і далі в тексті – ДБВ).

⁹ *Книга Київського підкоморського суду (1584-1644)*, підгот. до вид. Г. Боряк, Т. Гирич, Л. Гісцова, В. Кравченко, В. Німчук, В. Страшко, Н. Яковенко; відпов. ред. В. Німчук, Київ 1991 (тут і далі в тексті – ККПС).

б) граница зстародавняя / граница стародавняя ‘тс.’:

готов есми з доводом своим **границы зстародавныє** отчизныє и дедизныє и довод водлуг статуту права посполитого иным местцом (Житомищина, 1584 ККПС 59); Там **границами стародавними** аж до Днестра, где впадает Мурахов у Днестрь (Краків, 1574 ДБВ 195);

в) граница старовечная / граница старожитная ‘тс.’:

А по другои стороне ку Днестрови реце съ староством Барскимъ воеводство Бра-славское урочище и **старовечныє границы** (Краків, 1574 ДБВ 194); приказую вашеи милости абысте ваша млст... водлуг права посполитого стану ставили заховали и зехали на местце идучое над речкою фердую и тоєю рекою аж до верха **границами старожитными** попьсоваными до зборных могил (Кременець, 1605 КСУМ[16-17]); они мешкаючи старовечне на кгрунтахъ выслужоних явне ясне доброволне при-знали **границу старожитную** (1689 КТ).

Слово-термін **грань (кгрань)**, за даними пам’яток XVI-XVIII ст., мало свою особливість у використанні. З одного боку, це слово позначало межу, тобто природну або умовну лінію розмежування маєтків (СУМ[16-17] 7, 77):

Через Крутую долину **гран** не переходили и в чужие земли и пожитки не вступо-вали и не шкодили (Городня, 1569 ДБВ 169); за тые поля езд(л) есми по(д) бары(ш)поля тыми(ж) знамены **кгранью** яко есть выше(и) написано (Київ, 1585 КСУМ[16-17]); оби стороны просили суда подкоморского выихати и при чинимой ними **грани** присутствовати (1767 КТ).

Зауважмо, що в такому випадку термін **грань** був уживаний виключно у формі pl.t. З іншого боку, слово **грань** (у формі sn.t. та pl.t.) позначало зарубку на дереві, насип, вал тощо, тобто будь-який межовий знак; до того ж визначальну роль для семантичного атрибутування тут відіграє саме кон-текст: *мы, ... змеривши ужищи, ... по тым врочищамъ... копцы засыпали и грани зарубали* (Мизове, 1537 КСМУ[16-17]); *в то(и) липе была грань рубежи, але выгорела* (Київ, 1592 КСУМ[16-17]). Через те вираз *грани положити (покласти)* мав подвійне значення відповідно до суті самого терміна *грань (грани)*: 1) ‘встановити межі, провести границі’: *грань тоей ниви положили есми зь Софискою землею* (Київ, 1507 КСУМ[16-17]); 2) ‘зробити зарубки, встановити межові знаки’: *мы... в том дубе грани положили и записали* (Острог, 1506 КСУМ[16-17]). Пор. тлумачення терміна **грань** за пам’ятками XIV-XV ст.: ‘природна або умовна лінія, що відмежовує одне володіння від іншого;

границя, межа' і 'вирізаний на дереві межовий знак; зарубина, зарубка, карб' (СУМ[14-15] I, 261)¹⁰.

Із-поміж досліджуваних топоапелятивів вирізняється яскраве запозичення – гунгаризм **хотарь** (уг. *határ* 'межа'), який мав високу частоту використання ще в актовій мові XIV-XV ст. За лексиконом-тезаурусом *Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.*, назва **хотарь** / **хотарь** була полісемантом і реалізовувала низку значень: 'природна або умовна лінія, яка відмежовує одне володіння від іншого; межа, границя', 'територія або частина території села, селища і т.ін., визначена певними межами' (пор.: **хотарь имати** 'бути власником якоїсь території'), 'межовий знак між земельними ділянками або територіями сіл' (СУМ[14-15] II, 513). Варто звернути увагу на «абсолютну частоту слова, тобто число всіх його фіксацій у пам'ятках, що лягли в основу Словника»¹¹. Відповідно до цього частотність використання терміна *хотарь* – 998, тимчасом як терміна **межа** – 8 (СУМ[14-15] I, 582), **грань** – 26 (СУМ[14-15] I, 261), **границя** / **граница** – 138 (СУМ[14-15] I, 260). Справедливо було зауважено свого часу:

Позитивною рисою словника є послідовне врахування мовних фактів з різних територій поширення староукраїнської мови, що має важливе значення не тільки для студій з історичної діалектології, а й для істориків, зокрема для дослідників історії середньовічного права та юриспруденції, економічних відносин, адміністративного поділу¹².

Однак уже тексти пам'яток ділового стилю XVI-XVIII ст. свідчать, що гунгаризм **хотарь** / **хотарь** / **хотар** / **хутарь** 'границя, межа' мав дуже вузьке (територіально) функціонування:

А **хотар** той чъвъртои части села... на един столпь що на Колопнищи, отголи на берегъ Брълади на знаменанїи дубъ (Васлуй, 1502 КСУМ[16-17]);

а **хотарь** тому вышеписанному селу, що на тутовѣ, на имя русини, да ест по старому **хотару** (Бадевці, 1503 КСУМ[16-17]);

а **хотарь** селоу Телебичинцемъ да есть от оусих сторон по старому **хотару** покуда из века уживали (Ясси, 1508 КСУМ[16-17]);

а **хотар** тому вышеписанному селу на имя Милинѣши, що у волости Хотинскои, да ест им от усего **хотара** на двое, а от инших сторон по старому **хотару** (Хуси, 1528 КСУМ[16-17]);

¹⁰ *Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.*: у 2 т., гол. редкол. Л.Л. Гумецька, т. I, Київ 1977, с. 261 (тут і далі в тексті – СУМ¹⁴⁻¹⁵).

¹¹ Л.Л. Гумецька, *Принципи побудови «Словника староукраїнської мови XIV-XV ст.»*, [в:] *Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.*: у 2 т., гол. редкол. Л.Л. Гумецька, т. I, Київ 1977, с. 14.

¹² І. Білодід, *Передмова*, [в:] *Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.*: у 2 т., гол. редкол. Л.Л. Гумецька, т. I, Київ 1977, с. 7.

Чом коли Тарканиювъ ишпан ходил Михаил діякъ **хугару** заходячи, тогды зашоль от Головачового млына (Бенедиківці, 1603 КСУМ[16-17]).

Якщо всі без винятку топоапелятиви, що описані в цьому дослідженні, закріпилися в літературній українській мові та в діалектах, то гунгаризм **хотар**, оминувши літературний субстрат, активно функціює в діалектному мовленні: наприклад, у закарпатській говірці *хугтарь* ‘велика площа сільськогосподарської землі’¹³, а також на українсько-молдавському, українсько-угорському та українсько-чеському порубіжжі задокументований як багатозначна назва: ‘межа села; межа між селами’, ‘межа між двома ділянками землі’, ‘дорога’, ‘державний кордон’, ‘поле, орна земля’, ‘територія села’, ‘велика площа орної землі’, ‘необроблювана земля’, ‘неврожайна земля в горах’ та ін.¹⁴

Знаць чи рубежь

Межі землеволодінь встановлювали в законному порядку за допомогою зарубин чи зарубок (переважно на деревах); пор.: **зарубанє** (**зарубаньє**) ‘визначення границь; зарубина, зарубка’; **зарубати** ‘зробити чимось гострим на чому-небудь позначку для визначення границь; зарубати, закарбувати’, **зарубити** ‘тс.’ (СУМ [16-17] 10, 186-187). У такому випадкові послуговувалися терміном **рубежь** (перев. мн. **рубежи**) ‘гранична зарубка на дереві’ (СЗСЮТ 330)¹⁵:

просили мене, подкоморого, абымъ по тыхъ границахъ за его милостью едучи, и заведеньхъ, копцы посыпаль и **рубежи** у деревью положилъ (ККПС, 163).

Проте, за моїми спостереженнями, таке використання було радше оказіональним. Адже для зарубок та позначок на дереві з метою встановити межу переважно використовували термін **знаць** ‘позначка чимось гострим; межовий знак’ (СУМ[16-17] 12, 85; УК[16-18]):

къ тому лесъ, который водле тоє жь церкви есть зъ полемъ и сеножатыми по **знакахъ** певныхъ, то есть почавши отъ дороги гостинца, которая идетъ зъ Почаева мимо плесо мое дворное до Дунаева однимъ бокомъ отъ села Почаева долиною зъ **знаками** и копцами (Почаїв, 1597 КСУМ[16-17]).

В актовій мові досліджуваного періоду можна виокремити низку сталих виразів-термінів: **знаки положити** ‘встановити межі способом зарубок на деревах’ (Володимир, 1606 КСУМ[16-17]); **знаки починити** ‘тс.’ (1676 КТ); **знаки**

¹³ І. Сабадош, *Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району, Ужгород 2008*, с. 406.

¹⁴ Дет. див.: *Общезакарпатский диалектологический атлас*, вип. 7, карта № 31.

¹⁵ *Словник застарілих слів і юридичних термінів*, [в:] *Книга Київського підкоморського суду (1584-1644)*, відпов. ред. В. Німчук, Київ 1991, с. 325-336 (тут і далі в тексті – СЗСЮТ).

учинити ‘тс.’ (Варшава, 1606 ДБВ 1015); знаками обмежити и оцекливати ‘тс.’ (1600 ККПС, 180). А також номінативні словосполучення з атрибутивом-кваліфікатором **знакъ граничный / гранечный / граньный**:

дороги есмо никакое тут не виділи, а ни иных никаких **знаковъ граничныхъ** (1508 КТ);

от Прозоровыхъ лесковъ, через **знаки граничные** и валки жорниские пришедши до речки Сваричовки, на той есте речце, выше старого ставища жорниского... ставъ усыпали и кгвальтовне заняли (Вінниця, 1598 ДБВ 718);

Били... на том волном степу здавна **знаки гранечные** за панства лядзкого (1703 КТ);

потом прывели насъ... к сосне... которая сосна под лескомъ стоит на дорозе... и повели ижъ в той сосне были **знаки граньные** едножь ихъ вырубали (1546 КСУМ[16-17]).

Берегъ, курганъ чи гора

Межі між землеволодіннями різних власників встановлювали також за допомогою розмежувальних знаків, навіть розмежувальних об’єктів. Одні з них, як свідчать документи XVI-XVIII ст., мали натурогенне походження, а інші – антропогенне, тобто були створені людиною. Розмежувальними знаками натурогенного походження найчастіше слугували такі елементи природного ландшафту, як, наприклад, **берегъ** ‘кінець земельного угіддя; край, межа’:

бояринъ Михно Павлович показовал ми границу на земли положоною. Почонши от врочища Осового Луга аж до дороги Великого Гостинца, которая идетъ от Садова **берегомъ** гая Линевского до Локач (1560-1561 ЛЗК 126 зв.);

Універсаль пана Палія о миті на заборю тымъ, зовемомъ Даниловскимъ, і о млині на Княжицкой греблі, при **берегу** земли Даниловской (1700 КТ).

Межовими знаками були дерева (із зарубками по них чи без):

от пана Михайлова имени... по дорогу Лопавскую, а от дороги Лопавской аж по **сосну**, а от могилы по **липки**, которые **липки** на гори стоят (Торговиця, 1527 КСУМ[16-17]);

оказывали намъ грани старые зарослые звечистые у **соснахъ** великихъ (1546 КСУМ[16-17]);

панове Триполские заводили свою границу и поехали тым узлесем от реки Норины и зараз с початку петы указали у лисе на самой границы килка **дубов** великих бортных (1595 ККПС 61);

Усихъ сумою копцов семьдесятъ усыпано есть, межы которыми копцами по **деревью, дубью и березю** грани, рубежи черезъ того коморника, при бытности моеи тые рубежи положони (1600 ККПС 163);

декрет Старости... о зопсоване копча и **дуба** граничного (XVIII ст. КТ).

Дослідники українських топоапелятивів поділяють їх на найменування підвищеного (додатнього) рельєфу (**горб, гора, скала, вал** та ін.) та найменування пониженого (від'ємного) рельєфу (**западина, яр, яма, канава** та ін.)¹⁶.

Опрацьовані тексти ділового стилю засвідчують, що саме найменування підвищеного рельєфу найчастіше виконували роль орієнтирів, які сигналізували про розмежування маєтків, замлеволодінь. Серед них такі, що мають найвищу частотність:

а) **валь** ‘земляний насип; межа, вал’:

я [пань Ивань Волосиовичь Зубричь] ограниченье таковое тыхъ кгрунтовъ чиню – то есть: ... чрезъ садокъ вышгневый въ гору, съ которого вышедши противко нарощной башты замковой, не далеко **валу** и дорожки изъ села Загаецъ поподъ **валомъ** и замкомъ Загаецкимъ до монастыря идучое копецъ (Загайці, 1637 КСУМ [16-17]);

б) **кургань (коргань, курган, кургань)** ‘межовий насип; курган’:

отъ тыхъ дубовъ верхъ леса и речки черезъ лишьъ,... а отъ того леса черезъ лишьъ к белому копцу,... къ лозкамъ бересткамъ,... ку **кургану**,... ку сосьне над **курганомъ** за Ридкевичи (Мизове, 1537 КСУМ[16-17]);

о поле самое: при том **коргану**... писали смы до их милости... абы... то им поступи и отдали (Острог, 1602 КСУМ[16-17]);

идти черезъ лесъ в дуброву, зовемую Убедь,... // ... коло того шляху дуброва ку разроблению обапол волная, оттоль в роскопаный **курган**, а от сего **кургану** в речку Глибочку (Стародуб, 1702 ДГІМ 322)¹⁷;

копецъ подле двухъ **кургановъ**, у Березовому гаю, сыпати казалъ (ККПС, 81).

Пор. також із цією ж семантикою словотвірні варіанти – демінутиви **курганокъ** та **курганецъ / курганецъ / курганокъ**:

панове лидуховьские вели насъ отъ тыхъ трехъ **курганьцовъ**... вели тымъ логомъ... до могилы которую зовуть бугаева могила (1546 КСУМ[16-17]);

тѣды поводъ з вами пету границы своєї копыцомъ преречонымъ през вм. усыпанымъ надъ Рудою на **курганьку** маєт (Шумськ, 1638 ККПС 177);

Четвертая нива – у **курганця** лежачая (1728 КТ)

¹⁶ С.В. Личук, *Семантика та структура народних географічних назв Івано-Франківщини*. Дисертація, Івано-Франківськ 2015, с. 30, 87.

¹⁷ *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*, упоряд. С. Павленко, Київ 2007 (тут і далі в тексті – ДГІМ).

чи збірна назва **курганє** / **курганьє** ‘кургани, курганья’:

князь Ружинский поведил иж... тот кгрунт... брата моего, а от Березового гаю, до **курганя** (1583 КСУМ[16-17]);

и такъ ся... тые границы и копцы на полю и далее до **курганья**, кгде тежь копцы (Київ, 1600 КСУМ¹⁶⁻¹⁷);

в) **гряда** / **греда** ‘витагнута в довжину височина; гряда’, **гора** ‘незначне підвищення на місцевості; пагорб, горб, гора’¹⁸ (УК[16-18] 67):

И они повели **грядою** к васильевскому озеру (Київ, 1508-1523 КСУМ[16-17]); от Крехевы по Михалково ставище, от Михалкова ставища по грушу, которая на **гори** стоит, а от **горы** у болотце долгое (Торговиця, 1527 КСУМ[16-17]);

Пань светицький... вель насъ дубровькою замежкомъ нивы... и привель насъ до дороги до **греды**... от тоє **горы** вель светицький боромъ... и потомъ зася **грядою** боровою... и привель до **горы** которую мениль лисову гору, которая гора пришла намъ злева (1546 КСУМ[16-17]);

обоя сторона... тотъ кгрунтъ весь, о который промежку ними пра шла, поделили, то естъ почавши от реки Гуивы, межи рудками Михалевским Бродом а Рудки Гнилое Рыболова Гнезда **грядою**, достало се пану Андрею Сынкгуру (Житомирщина, 1584 ККПС 59);

тыми местцы копцы есми положил и позасыпати казал: два копцы межы тых двух рудок, Гнилое Рудки а рудки от Броду Михалевского, померковавши **грядою**, почавши от речки Гуивы (Ibid.);

знову зас через **греду**, пришла тая сеножать до мое власное (Любче, 1637 КСУМ [16-17]);

г) **могила** ‘насип, пагорб; могила’ і **пагорокь** ‘пагорб, пригір; пагорок’ (УК[16-18] 246):

а хотарь селоу... прости черес поля на другу **могилу**, оттоли на уголь царини на **могилу**, та прости на верхъ дила на знаменаніи доуб (Ясси, 1508 КСУМ[16-17]); Напервей от пана Михайлова имени..., от Лысина по дорогу Лопавскую, а от дороги Лопавской аж по сосну, а от **могилы** по липки, который липки на гори стоят (Торговиця, 1527 КСУМ[16-17]);

вель насъ пань островский тымъ гостиньцомъ до **могиль** и повелили ижъ на тои могиле бабу сожъгли з места Квасова такъ яко на границахъ, а от тоє могилы бабьи до долины чернца... до крыницы чернца и гай на ней (1546 КСУМ[16-17]);

¹⁸ Слово *гора*, як доводять досліджені тексти пам’яток української мови XVI-XVIII ст., виявляло енантіосемію, адже реалізувало також протилежне значення – ‘значне підвищення на місцевості; гора’, як-от: *гора Афонская, гора Парназусь, гори Алпійськіє, гори Киевськіє* та ін. (УК [16-18] 67-69).

жаден и оден светок постороніи того не пове... што менит **пагорок** копцем кнегининсцы дедичове теды не подобнии намнеи до копца што самому узнаню подкоморскому се прыпуцает (Луцьк, 1607 КСУМ[16-17]);

А пришедши до взвозу и до долины,... у гостинца на **пакгорку** усыпалом копец (Київщина, 1638 ККПС 190);

Ездилемъ оглядать копцовъ около футора моего починеннихъ по **могилахъ** (1724 КТ).

Пор. також демінутив **могилка**:

а всюды водле права, где се сходят и кончат стены межи трема дединами, бывають три копыци нарожные усыпаные, чого тут не маєт, бо тылко оден пакгурокъ albo **могилку** показует (Житомирщина, 1639 ККПС 207).

Розмежування володінь можна було проводити по об'єктах пониженого (від'ємного) рельєфу, проте відповідні найменування-маркери трапляються в пам'ятках значно рідше. Це, зокрема, **яръ** та **ярокъ**:

кгрунтъ... границу в себе маючою... у вершини **яру** (1717 КТ);

къ тому брегы и **ярки** ведле циркусу а знаковъ меджы, въ кол почавши пониже млина одъ броду просто въ гору ку полночи (Фольварк, 1606 КСУМ[16-17]);

иде меджа тымъ **яркомъ** понадъ млинъ мой... и тымъ самымъ **яркомъ** долу выйде на брегъ понадъ цминтаръ, обдалъ на два пруты громады и паде въ другій **ярокъ**, звань Загуменца... тотъ кусъ поля [я, Алексей Мириловичъ, солтись фолварскій] вечне оддаю и поручамъ ку тей же церкви нашей фолварскей а греко-рускей (Фольварк, 1606 КСУМ[16-17]).

Тут варто згадати назву **врочище** / **врочищо** / **урочище**, що відповідно до своєї семантики має ознаки лексеми-енентіосеманта, адже її основне значення словники подають так: 'те, що становить природну межу (яр, гора і т. ін.)' (СУМ 10, 483)¹⁹, 'природна межа (перев. яр чи гора)' (УК[16-18] 329), тобто урочища стосувалися як рельєфу пониженого, так і підвищеного:

водле... листу господарского... велель имъ тоє именьє Свинухи... ограничити по тымъ местцомъ и **врочищамъ** (Володимир, 1513 КСУМ[16-17]);

мы,... змеривши ужищи,... по тым **врочищамъ**... копцы засыпали и грани зарубали (Мизове, 1537 КСМУ[16-17]);

почоль от болота великого первое **врочищо** и граница Салищово, где еще на сей стороне отъ Бородчичъ села нашего ест нива и сеножат церкви Галичанское (Склені, 1553 КСМУ[16-17]);

¹⁹ *Словник української мови*: в 11 т., відп. ред. І. Білодід, Київ 1970-1980.

я от пана своего по знаком и **урочисчам** менованым отобрати и с тых чотырнадцати гривен квитовати за моцю пана добра отобрати естем готов (Вінниця, 1605 ДБВ 966).

Лава, закопъ чи копець

Усе ж розмежування маєтків та ґрунтів не могло задовольнитися виключно природними межами. Численні випадки оскарження старих меж та необхідність встановлення нових вимагало від уповноважених на те осіб встановлення штучних меж.

Такі межі, створені людиною, отримали спеціальні назви, зокрема щодо об'єктів пониженого рельєфу. Із-поміж них наведу найбільш уживані в тогочасній практиці землевпорядкування – **закопъ** ‘межовий рів’ та **окопъ (окуп)** ‘межа; окоп’:

мы в тое озеро, и в жереле и в **закопы**, и въ залозное не вступаемъ (Київ, 1545 КСУМ[16-17]);

Пустилем у вічність пану Иванови байракъ з сеножатою поки ест **закопъ** выкопанъ паномъ Ивановъ (1675 КТ);

я ограниченье таковое тыхъ ґрунтовъ чиню – то есть: ... черезъ тую дорожку монаштырскую въ долъ на роґъ садку сливового ровомъ окопаного ку полю оремому идучи въ томъ **окопе** не далеко того рову копець (Загайці, 1637 КСУМ[16-17]);

сеножать и березу по **окуп**, граница по могилу Білоусову, и в степу сеножать... пустилем его милости пану Яну Сулимi (Переяслав, 1690 ДГІМ 294);

Гай... маєт обґраниченне... от ивин на пень наш полковницький... и к **окопу** (1694 КТ).

Проте пам'ятки свідчать, що межі між маєтками найчастіше доводилося насипати. Межовий насип позначали терміном **лава** (СУМ[16-17] 15, 216)²⁰:

панъ петръ семашько... вели ку врочыщамъ **лавамъ**, от **лавъ** ку двору сенкгушькову которыи бывал у ловишахъ (1546 КСУМ[16-17]);

межи волоками Белевскими и Пересопъническими **лава**..., тою дорогою управо черезъ гору ку Шостакову едучи, до **лавы**, што кґрунты Макотертские и Шостаковские одъ Пересопницкого кґрунту делить, минувши крыницу и старое греблище, ажъ до сеножати и до островъка на болоте, одъ того Островка черезъ болото ажъ до **лавы**, которая на другой стороне речъки кґрунтъ Пересопницкий одъ Шостаковского кґрунту делить (Клевань, 1595 КСУМ[16-17]);

меджа... тымъ самымъ яркомъ долу выйде на брегъ понадъ цминтаръ,... и паде въ другій яркъ, звань Загуменца, то есть по саму **лаву** церковну (Фольварк, 1606 КСУМ[16-17]).

²⁰ В українській мові XVI-XVII ст. активно функціювали омоніми: *лава*¹ ‘лавка для сидіння’, ‘будівельний матеріал; брус’, ‘межа, насип’, *лава*² ‘військовий підрозділ’, *лава*³ ‘міський або сільський уряд; лава’ (СУМ[16-17] 15, 215-216).

Меншим за розміром, аніж лава, був насип, який мав форму межового пагорба і отримав спеціальну назву **копець** (**копец**, **копець**). Як свідчить ілюстративний матеріал із актових та ратушних книг XVI-XVII ст., саме цей термін земельно-правових відносин був найбільш уживаним як «рукотворна» межа між ґрунтами та маєтками:

на сеножати першии **копец** закопали,... а от того **копця** и лозы болотем, лозами и сеножатми на колодезик на вгол Луччыны сеножати (Клюйськ, 1570 КСУМ [16-17]);

позваныи... прызнал же 33 те **копце** тут были и з сведецтва людеи околичных се покажет же ту суть знесены до которое стены дедичов прыпозваных с кнегинина просил о приволане хотечи дукть свои оттул провадити (Луцьк, 1607 КСУМ [16-17]); у **копца** стояли державцы имения... с поддаными кнегининскими которые ся оповедали иж земля и граница кнегининская зь землею границою свищовскою из землею границою букоемскою у дороги рудлевское у того **копца** зошла и есть где его мл пан судя поведил (Ibid. 18 зв.);

А од тих двох могил на малой могилце семей **копец**, на ровнине далее осмий **копец** (1703 КТ).

Процес встановлення межі між землеволодіннями мав низку спеціальних виразів-термінів: **копцями** **ограничити**, **копцями** **закопати**, **копцями** **обваровати**, **копцями** **означити**, **копци** **висипати**, **копци** **вчинити**, **копци** **покопати**, **копци** **положити**, **копцы** **посыпати**, **копцы** **розсыпати**, **копцы** **усыпати** (дет. див.: УК[16-18] 108-110).

Гіперонім **копець** мав свій гіпонім **копець** **нарожный** (**нарожный**) ‘межовий знак; наріжний **копець**’:

справа врядовая:... заплата подкоморому за працу маєт быти от каждого **нарожного копца** (1566 КСУМ[16-17]);

тамь на той дорожцы усыпали есмо два копцы; а **нарожный** по правой стороны **копець** нашь от міста Луцкого, а по левой стороне **копець** его милости пана войского (Підгайці, 1571 КСУМ[16-17]);

у рогу Крутое долины, над рекою Снивотою, против Лысое горы пята албо **нарожный копец** трох кгрунтовъ, Пыковского, Яневского и Каменогорского, зышолся, яко тепер стоимо (Вінниця, 1604 ДБВ 916);

Суд наказує наперед акторови дукть свои заводит а потом позваному и суближаючи правомъ обох сторон якож наперед указовали поводове же на том местцу **копцы** тры **нарожные** позваныи рознес на што указал протестацію засвежа учиненую (Луцьк, КСУМ[16-17]);

около лану выше Писаренкового узвоза, на горе лежачого, **копцовъ** старыхъ **нарожныхъ** 4 имеется (1779 КТ).

Синонімом останнього, як свідчать пам'ятки, була однослівна назва **нарожникъ (нарожныкъ)** 'межовий знак, наріжний копець':

ту есть пры тых **нарожникох** стена Парцовская (1546 КСУМ[16-17]); от того ж **нарожника**, обернувшись и идучи къ горе тою Крутою долиною до урочища Осника... то все по правой руке тоє долины кгрунт до Пыкова (Вінниця, 1604 ДБВ 916); я [пань Иванъ Волосовичъ Зубричъ] ограниченье таковое тыхъ грунтовъ чиню – то есть: одъ того копца, яко наипростей идучи копець, заместь **нарожныка** усыпанный; а одъ того копца **нарожныка** повернувши прыкро на полночь, надъ долиною копець (Загайці, 1637 КСУМ[16-17]).

І, як виявляємо в актових текстах, функціював його родовий корелят **нарожница** 'тс.':

Граница ее милости пани воеводиное Судомирьское... починається у **нарожницы** кролевское у цуцновка... отъ густое лозы до речки Свинки... ажъ до села голубеи (1546 КСУМ[16-17]).

Пята чи конкуренция

У *Книзі Київського підкоморського суду* за 1636 рік є такі записи:

Деялося на кгрунтъе... зверх Руди... где **конкуренция** кгрунтъов трох дедицтвъ стегает (1636 ККПС 173); воить белоцерковский зъ бурьмистрами места Белое Церкви..., будучи презъ мене юдициалитер пытаны, чиих бы тутъ кгрунтовъ **конькуренция** тутъ на том местцу была, которые повелили, же тутъ три стены схожаются около тоє Рудки: одна Белоцерковская, другая Обуховская, а третья Ольшанская (Житомирщина, 1639 ККПС 270).

Це дало підстави упорядникам видання пояснити земельно-правовий термін **конкуренция (конькуренция)** як 'місце, де сходяться межі трьох і більше маєтків' (СЗСЮТ 328). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* тлумачить цей термін більш узагальнено ('місце, де сходяться межі кількох маєтків; стик'), адже наведений цитатний матеріал не завжди вказує, що саме три маєтки є предметом судових спорів:

тут, на том местцу, есть **конкуренъция** трохъ дедичныхъ стень от сель Безрадиць, от Беркова и от Обуховское, акторовое маєтности (Горошки, 1642 СУМ[16-17] 14, 232);

а поводе при **коньку(р)ренъцие(и)** кгрунтовъ... на уфунъдоване юри(з)дикъцие (и) звела (Ісаїки, 1643 СУМ[16-17] 14, 232)

та ін. Звідси й юридичний термін **конкуренти** ‘сусіди-суміжники, маєтки яких сходяться на спільному пункті (конкуренції)’ (СЗСЮТ, 327).

У тодішніх земельно-правових документах, окрім терміна **конкуренция** (стпол. *konkurencuja*, лат. *concurrentia*), активно функціював термін-дублет **пята** (**пета**), що має в основі своїй праслов’янський етимон і витворився внаслідок метафоризації за подібністю:

его милост княз Юреи Горский из малжонкою своею кнегинею Богданою Кмитянкою тую ж **пяту** и границу свою от Пыкова потол же признали (Вінниця, 1604 ДБВ 916);
 минувши тот гаи далеи, просто провадилъ ажъ до речъки Бобрицы и станул тамъ над верхомъ Бобрицы, где вже **пета** пришла кгрунту его Обуховського (1600 ККПС 140);
 тут се починаеть **пета** кгрунту нашего Стримятицкого, отъ озера Уюньнего и отъ устья Лукавицы, с трехъ дединъ: одинъ кгрунтъ за болотомъ прилегъ Безрядницкий монастыря киевського Печерский, а з другое стороны кгрунт Нещеровский пана Сулковского, а с третее стороны кгрунт Луковицкий (1601 ККПС 158);
 на самомъ томъ гостинцу на которомъ се збегають **петы** кгрунтовъ добръ вашихъ помененьхъ, также **пета** кгрунту добръ монастыря Микольского села Гвозьдова и **пета** кгрунту добръ дедичныхъ урожоного его мл. пана Грузевича (1604 ККПС 185).

Іноді в документах натрапляємо на вказівку, що на межі сходилися п’ять маєтків:

тут збегают три кгрунты або чотиры яко се веле збегают до пети кгрунтов, теды было треба радомыского посесора позвати яко колятерала и мети з нимъ ремису жебы ему признал **пету** (Новий Острів, 1614 КСУМ [16-17]).

Термін **пята** (**пета**) слугував також для номінації межі між маєтками, що в тексті пам’яток підтверджено субстантивом-конкретизатором **граница**:

приказую абы вмл передо мною... на полю межи именемъ поводов их мл панов петра александра ловчого волинского и михаила хренницких буремлем а именемъ вмл золочовкою... у **пети границь** пашевское буремское и золочовское... самъ очевидно... сталь (Луцьк, 1614 КСУМ[16-17]);
 мы, комисаре, ведле повинности нашео на тую ж **пету границу**, у могил до Белого Каменя, выехали (ККПС, 89).

Цілком закономірно та логічно, що термін **пята** міг бути контекстуальним дублетом терміна **нарожный копецъ**:

у рогу Крутоє долины, над рекою Снивотою, против Лысоє горы **пята** албо **нарожный копец** трох кгрунтовъ, Пыковского, Яневского и Каменогорского, зышолся, яко тепер стоимо (Вінниця, 1604 ДБВ 916).

Описані в цьому дослідженні топоапелятиви та назви межувальних знаків становлять лише невелику частину багатого лексикону української мови XVI-XVIII ст., що слугував для номінації однієї із найбільш поважаних у тогочасному суспільстві практик – землеволодіння. Для номінації спеціальних понять землевпорядкування було використано найдавніші, автохтонні назви, які завдяки розширенню своєю семантики перейшли з розряду загальноновживаної лексики до розряду термінів і цілком забезпечували функціонування мови ділового спілкування XVI-XVIII ст.

References

- Bilodid I., *Peredmovna*, [v:] *Slovnnyk staroukrayins'koyi movy XIV-XV st.*: u 2 t., hol. redkol. L.L. Humets'ka, Kyiv 1977-1978.
- Humets'ka L.L., *Pryntsyppu pobudovy «Slovnnyka staroukrayins'koyi movy XIV-XV st.»*, [v:] *Slovnnyk staroukrayins'koyi movy XIV-XV st.*: u 2 t., hol. redkol. L.L. Humets'ka, Kyiv 1977-1978.
- Dashkevych Ya., *Administratyvni, sudovi y finansovi knyhy na Ukrayini v XIII-XVIII st.: problemy, stan i metodyka doslidzhennya*, [v:] *Istorychni dzherela ta yikh vykorystannya*, Kyiv 1969.
- Doba het'mana Ivana Mazepy v dokumentakh*, uporyad. S. Pavlenko, Kyiv 2007.
- Dokumenty Bratslavs'koho voyevodstva (1566-1606)*, pidhot. do druku M. Krykun i O. Piddubnyak, vidpov. red. O. Kupchyns'kyi, L'viv 2008.
- Dydyk-Meush H., *Pro slovnnyk*, [v:] *Ukrayins'ki krayevydy XVI-XVIII st. Slovo – tekst – slovnnyk*, L'viv 2015.
- Dydyk-Meush H., Slobodzyanyk O., *Ukrayins'ki krayevydy XVI-XVIII st. Slovo – tekst – slovnnyk*, L'viv 2015.
- Kartoteka *Istorychnoho slovnnyka ukrayins'koho yazyka*, zberihayetsya v Instytuti ukrayinoznavstva im. I. Kryp'yakevycha NAN Ukrayiny, L'viv.
- Kartoteka *Slovnnyka ukrayins'koyi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.*, zberihayetsya v Instytuti ukrayinoznavstva im. I. Kryp'yakevycha NAN Ukrayiny, L'viv.
- Knyha Kyivis'koho pidkomor'skoho sudu (1584-1644)*, pidhot. do vyd. H. Boryak, T. Hyrych, L. Histsova, V. Kravchenko, V. Nimchuk, V. Strashko, N. Yakovenko; vidpov. red. V. Nimchuk, Kyiv 1991.
- Lychuk S.V., *Semantyka ta struktura narodnykh heohrafichnykh nazv Ivano-Frankivshchyny: dysertatsiya*, Ivano-Frankivs'k 2015.
- Luts'ka zamkova knyha (1560-1561)*, pidhot. do druku V. Moysiienko i V. Polishchuk, Luts'k 2013.
- Nimchuk V., *Slovnnyk zastarilykh sliv i yurydychnykh terminiv*, [v:] *Knyha Kyivis'koho pidkomors'koho sudu (1584-1644)*, vidpov. red. V. Nimchuk, Kyiv 1991.
- Nimchuk V., Yakovenko N., *Pidkomors'ki knyhy Pravoberezhnoyi Ukrayiny kintsya XVI – pershoi polovyny XVII st.*, [v:] *Knyha Kyivis'koho pidkomors'koho sudu (1584-1644)*, vidpov. red. V. Nimchuk, Kyiv 1991.
- Obshchekarpatskyi dyalektolohycheskyi atlas*, vyp. 7.
- Sabadosh I., *Slovnnyk zakarpatskoyi hovirky sela Sokyrynysya Khusts'koho rayonu*, Uzhhorod 2008.

Slovník staroukrajinských jazyků XIV-XV st.: u 2 t., hol. redkol. L.L. Humets'ka, Kyjiv 1977-1978.

Slovník ukrajinských jazyků: v 11 t., vidp. red. I. Bilodid, Kyjiv 1970-1980.

Slovník ukrajinských jazyků XVI – pershoyi polovyny XVII st., vidpov. red. D.H. Hrynchyshyn i M.I. Chikalo, vyp. 1-18, L'viv 1994-2022.

Тумченко Ye., *Materialy do Slovníka pysemnoyi ta knyzhnoyi ukrajinských jazyků XV-XVIII v.*, vidpov. red V. Nimchuk, Kyjiv 2003.

ПРО АВТОРА

Ганна Дидик-Меуш – доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, професор кафедри філології Українського католицького університету, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка, голова Мовознавчої комісії НТШ. **Основні видання:** *Українські краєвиди XVI-XVIII ст. Слово – текст – словник*, Львів 2015; *Комбінаторика української мови XVI-XVIII ст. : теорія, практика, словник*, Львів 2018; *Словник сполучуваності української мови XVI-XVIII ст. (А-Б)*, [в:] *Комбінаторика української мови XVI-XVIII ст. : теорія, практика, словник*, Львів 2018, с. 503-687; *Мокряни. Говірка маминого села. Словник*, Львів 2021; *Лексикон Львівський: поважно і на жарт*, Львів 2009-2019, чотири видання (у співавторстві); *Гуцульські світи: лексикон*, Львів 2013 (у співавторстві).

ORCID: 0000-0001-7384-5782

Email: hannadydyk@ukr.net